

ΜΕΤΑΝΕΩΤΕΡΙΚΟΣ ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στοιχεία αλλαγής και συνέχειας της «ελληνικής ιδεολογίας»

Νικόλας Σεβαστάκης, επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας,
Παν/μιο Αιγαίου

I

Όταν συζητάμε για μεταβολές αξιών και ιδεολογικών μορφωμάτων, οφείλουμε να είμαστε αρκετά προσεκτικοί. Αυτό ισχύει κυρίως όταν οι σκέψεις αφορούν τη συγχρονία ή μια σχετικά σύντομη και όψιμη χρονική περίοδο στην οποία συμπυκνώνονται ουσιώδεις και εκτεταμένες κοινωνικές αλλαγές. Ο κίνδυνος που αντιμετωπίζει η όποια θεωρητική απόπειρα κατόπτευσης σε αυτή την περίπτωση είναι πολύ συγκεκριμένος: να ανοιχτεί σε πρόωρες και υπερβολικά πρόχειρες ερμηνευτικές διαγνώσεις (ή, ακόμα χειρότερα, σε προγνώσεις), οι οποίες, πολύ συχνά, απηχούν την επίδραση μιας συγκυρίας, μιας φορτισμένης επικαιρότητας, ενός έκτακτου διανοητικού και πολιτικού κλίματος. Η ανάλυση του παρόντος ενέχει πάντα τον κίνδυνο του «κοινωνιολογικού ιμπρεσιονισμού» ο οποίος, πάντως, για ορισμένες τάσεις της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας δεν συνιστά τίποτα το αξιόμιμπο. Ας μην ξεχνάμε ότι η μετατροπή της κοινωνικής ανάλυσης σε δημοσιογραφικό σχόλιο και η προσαρμογή της κοινωνικής κριτικής σε «πακέτο μονάδων πληροφορίας» (κατ' εξοχήν εφήμερου και ταχύκαιστου όπως ένα δημοσιογραφικό σχόλιο ή ρεπορτάζ) γίνεται αποδεκτή από ορισμένους ως αναγκαίο βήμα για την άρση της οντολογικής ουσιοκρατίας η οποία, πάντοτε σύμφωνα με τους ίδιους θεωρητικούς, κατατρέπει από τη γέννησή της την παραδοσιακή κριτική σκέψη¹.

1. Για τον John Urry λ.χ. η κοινωνική κριτική ανάλυση πρέπει σήμερα να παραχωρήσει τη θέση της στην «κριτική της πληροφορίας» και σε μια «κινητή κοινωνιολογία» (mobile sociology), στην οποία η θεωρητική εργασία θα πρέπει να υιοθετήσει τις πρωταρχικές ιδιότητες της πληροφορίας, δηλαδή «τη ροή, την αποσύνδεση, τη χωρική και χρονική συμπίκνωση και τις σχέσεις πραγματικού χρόνου» (Urry 2000, 186). Τούτο σημαίνει ουσιαστικά ότι η θεωρία των σύγχρονων «νομαδικών κόσμων» οφείλει να γίνει ένα είδος δημοσιογραφίας, εγκαταλείποντας τις στοχαστικές - νοηματικές της αγκυλώσεις για να οικειοποιηθεί την αλήθεια των Bytes, των μονάδων πληροφορίας στις οποίες όλο το νόημα σμικρύνεται σε ακαριαίες και εφήμερες διασυνδέσεις. Στην εξεζητημένη ιδιόλεκτο την οποία χειρίζονται με άνεση τόσο οι αναστοχαστικοί όσο και οι μετανεωτερικοί κοινωνιολόγοι, καλούμαστε να αποδεχτούμε τον κοινωνιολογικό ιμπρεσιονισμό ως ευκαιρία χειραφέτησης από κάθε ψευδαίσθηση «βάθους» και παρωχημένο κριτικό ζήλο.

Στις σελίδες που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να προσπεράσουμε αυτόν τον κίνδυνο, χωρίς, ωστόσο, να θεωρητικοποιήσουμε τον περιγραφισμό υπό το πρόσχημα μιας μεταμοντέρνας «μετριοπάθειας». Θα αναφερθούμε, συγκεκριμένα, σε μια υπόθεση για την ιδεολογική κινητικότητα που συνοδεύει τις γενικότερες κοινωνικές αλλαγές στην Ελλάδα της τελευταίας δεκαετίας. Η υπόθεση είναι σχετικά απλή, τουλάχιστον σε μια πυκνή της διατύπωση. Αναφέρουμε, αφετηριακά, τρία σημεία:

- Μια σειρά από κοινωνικά και πολιτισμικά φαινόμενα, τα οποία έγιναν ορατά στην ελληνική κοινωνία από τις αρχές της δεκαετίας του '90, μαρτυρούν, κατά τη γνώμη μας, σημαντικές μεταποίσεις αξιών και ιδεολογικών κωδίκων. Οι αλλαγές σχετίζονται κυρίως με την μετατροπή σε «ρουτίνα» και καθημερινό κοινωνικό ήθος ενός ψηφιδωτού αναπαραστών και προτύπων ευδαιμόνου βίου, του οποίου ύπατες αρχές είναι η μεγιστοποίηση του ιδιωτικού κέρδους, ο ανταγωνισμός για την κατοχή υλικών και συμβολικών πόρων, ο ατομικός καριερισμός και η καταρράκωση κάθε εμπιστοσύνης στο «συλλογικό».

- Εκτιμούμε, επί πλέον, ότι αυτές οι αλλαγές δεν μπορεί να αναλυθούν επαρκώς με τη βοήθεια των θεωριών του εκσυγχρονισμού και της «υστέρησης», οι οποίες, έτσι όπως αρθρώθηκαν μεταπολεμικά στην Ελλάδα, είτε με νεομαρξιστικούς είτε με λειτουργιστικούς όρους, προϋποθέτουν τελικά την ακλόνητη πρωτοκαθεδρία ορισμένων παραδοσιακών εθνο-λαϊκιστικών προτύπων ρύθμισης των σχέσεων ανάμεσα στα κοινωνικά ήθη και στην σφαίρα της πολιτικής.

- Χρειάζεται, αντιθέτως, να δώσουμε μεγαλύτερη έμφαση στις διαδικασίες μεταμόρφωσης και αλλοίωσης των παλαιότερων εθνο-λαϊκιστικών προτύπων, τα οποία, για μια σειρά λόγους, δεν λειτουργούν πλέον όπως τα παρουσιάζουν οι αφηγήσεις του εκσυγχρονισμού και της υστέρησης.

Με βάση τις πιο πάνω σκέψεις θεωρούμε αναγκαία την αναλυτική (ιδεοτυπική) διάκριση μεταξύ εθνο-λαϊκισμού και μετανεωτερικού λαϊκισμού, εάν επιθυμούμε να κατανοήσουμε συγκεκριμένες διαφοροποιήσεις και τομές της σύγχρονης «ελληνικής ιδεολογίας». Αυτό που ονομάζουμε εδώ, ίσως σχηματικά, παραδοσιακό εθνολαϊκισμό καλύπτει εκείνες τις δομές και πρακτικές του νεοελληνικού κόσμου οι οποίες έγιναν αντικείμενο μελέτης κυρίως από τις θεωρίες του πολιτικού εκσυγχρονισμού²: είναι οι δομές και οι

2. Για μια διεισδυτική ανάλυση του παρελθόντος και κυρίως των σημερινών εκδοχών του αιτήματος του πολιτικού εκσυγχρονισμού ως ενεργού πολιτικής ιδεολογίας βλ. Γράβαρης, 2002, σσ. 87-114. Θεμέλιος λίθος ενός μεγάλου αριθμού διαγνώσεων της ελληνικής ιδεολογίας με αναφορά στην προβληματική του εκσυγχρονισμού ήταν και, όπως σημειώνει εύστοχα ο Γράβαρης, συνεχίζει να είναι «η αντίληψη περί διογκωμένου κράτους». Η συγκεκριμένη αντίληψη στερεώθηκε αρχικά στα πλαίσια των θεωρήσεων μητρόπολης - περιφέρειας και στη συνέχεια ανακαινίστηκε ανατρέχοντας σε παγκόσμια ιδεολογήματα του τύπου κοινωνία της γνώσης, κοινωνία της πληροφορίας κ.λπ. Βασική παράμετρος της προβληματικής περί εκσυγχρονισμού, παρά το γεγονός ότι οι κατά καιρούς εκφραστές της δεν αρθρώνουν όλοι και στον ίδιο βαθμό διχοτομικές και απλουστευτικές ερμηνείες, είναι ο αδιάπτωτος μεψίμοιρος και αρνητικός λόγος για τις «παραδοσιακές», αναχρονιστικές και υπανάπτυκτες όψεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

πρακτικές που μαρτυρούν λ.χ. την ιστορική έκταση και τις συνέπειες των σχέσεων πολιτικής πατρωνίας, την ατροφική, δύσμορφη και παράταιρη αστική καπιταλιστική ανάπτυξη, τους συγκεκριμένους μηχανισμούς υστέρησης και παρέκκλισης της ελληνικής περίπτωσης από έναν ιδεοτυπικό «δυτικο-ευρωπαϊκό» κανόνα φιλελεύθερου εξορθολογισμού.

Από τη θεωρητική ανίχνευση του παραδοσιακού εθνο-λαϊκισμού αναδείχτηκαν, νομίζουμε, δυο ενδιαφέροντα σημεία: Πρώτον, η κεντρικότητα της σχέσης μεταξύ λαού (συνήθως των μικροαστικών και «μη προνομιούχων» στρωμάτων) και μηχανισμών της πολιτικής εξουσίας. Με βάση αυτήν τη διαπίστωση πρόβαλε η αντίληψη ότι ο λαϊκισμός – και κυρίως ο κομματικός λαϊκισμός της μεταπολιτευτικής Ελλάδας – εξέφρασε με στρεβλό τρόπο μια ένθερμη και ιδιόρρυθμη θετική σχέση μεταξύ λαϊκών στρωμάτων και πολιτικού συστήματος³. Ο λαϊκισμός θεωρήθηκε έτσι ως ένας τρόπος ένταξης των μαζών στην πολιτική, ένας τρόπος «παθολογικός», παρασιτικός και αντιφατικός μεν, αλλά εν τέλει εξηγήσιμος τόσο από την περίφημη ιδιαιτερότητα της ελληνικής κοινωνικοταξικής δομής όσο και από την εξαιρετική και ανώμαλη πολιτική ιστορία της χώρας (Τσουκαλάς 1981, 1993, Μουζέλης 1978, 2000, Διαμαντούρος 2000).

Το δεύτερο σημείο που μπορεί κανείς να συμπεράνει από τη συνήθη ανάλυση του ελληνικού λαϊκισμού είναι μια συγκεκριμένη ερμηνεία του «κύκλου της Μεταπολίτευσης» και των κοινωνικών ηθών του. Αν, μαζί με τον Michel Wieviorka, παραδεχτούμε ότι η ουσία κάθε λαϊκισμού είναι η «μυθική ενότητα» μεταξύ λαού και ελίτ, δηλαδή ένα είδος ψυχολογικής και φαντασιακής κατάργησης των τειχών του αποκλεισμού, των κοινωνικοπολιτικών διαχωριστικών γραμμών όπως θα λέγαμε σήμερα, έχουμε ένα κλειδί για να καταλάβουμε την μεταπολιτευτική υπερ-πολιτικοποίηση: η χρήση και κατάχρηση της γλώσσας της πολιτικής κινητοποίησης και της αντίστασης σε ένα πλαίσιο αθρόας «κρατικοποίησης» όλων των αιτημάτων και των ατομικών/ συλλογικών προσδοκιών φαίνεται να υπηρέτησαν ακριβώς ένα τέτοιο όνειρο μυθικής ενότητας. Η υπερ-πολιτικοποίηση εμπεριείχε ωστόσο εξαρχής μια συγκαλυμμένη και εξωραϊσμένη εκδοχή της παραδοσιακής εξάρτησης των ελληνικών λαϊκών στρωμάτων από μηχανισμούς πολιτικής εξυπηρέτησης στη βάση της προσδοκίας υλικών και συμβολικών ανταμοιβών που παρείχε η πρόσβαση στο χώρο του κράτους.

Το στίγμα του εθνολαϊκισμού, στον οποίο με τον έναν ή άλλον τρόπο επέμεινε –και

3. Σε μια συγκριτική μελέτη του Παναγιώτη Καφετζή (1988, 24-64) για τις πολιτικές κουλτούρες του ευρωπαϊκού Νότου, η επεξεργασία και ανάλυση των ελληνικών δεδομένων οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι, σε αντίθεση με τις άλλες νοτιοευρωπαϊκές περιπτώσεις, στην Ελλάδα «η πολιτική αποξένωση, η απάθεια και ο πολιτικός κυνισμός συνδεδεμένα με την αρνητική εκτίμηση για τη λειτουργία κρίσιμων θεσμών και του ίδιου του υπάρχοντος αντιπροσωπευτικού συστήματος» δεν βρίσκουν σύμφωνους τους πολίτες. Η ιδιομορφία της ελληνικής περίπτωσης συνδέεται, και από αυτόν το συγγραφέα, με τη θετική, εν τέλει, συνάρθρωση μεταξύ κοινωνικού και πολιτικού, η οποία, όπως ήδη αναφέραμε, διαπνέει τις μορφές λαϊκισμού της μεταπολίτευσης. Το ερώτημα το δικό μας είναι αν, δέκα-δεκαπέντε χρόνια αργότερα, ισχύουν οι ίδιες υποθέσεις και επιβεβαιώνεται μια παρόμοια θετικότητα. Κατά τη γνώμη μας, υπάρχουν μεγάλες αμφιβολίες γι' αυτό.

για ένα διάστημα δικαιολογημένα— η κοινωνική και πολιτική ανάλυση ήταν τελικά το εξής: οι ιδεολογικές και αξιακές του αναφορές θεμελιώθηκαν σε εξιδανικευμένες εικόνες μιας θετικής συνάρθρωσης μεταξύ του λαού και ορισμένων «λαϊκών», λαοπρόβλητων ή φιλολαϊκών πολιτικών ηγεσιών. Οι υποσχετικές και παρηγορητικές εικόνες του λαϊκισμού αυτού, ανεξάρτητα από τις στρεβλώσεις τις οποίες νομιμοποίησαν και τις προβληματικές κοινωνικές και ατομικές πρακτικές τις οποίες εξέθρεψαν, δεν μπόρεσαν να διακόψουν εν τέλει τη πορεία του σύγχρονου εκδημοκρατισμού και της ωρίμανσης της ελληνικής κοινωνίας. Με άλλα λόγια, όσο και αν ο εθνολαϊκισμός υπήρξε παράγοντας αναστολής και υπονόμησης της πορείας της Ελλάδας προς ένα κανονικό καπιταλιστικό πεπρωμένο «όπως των άλλων», υπηρέτησε ενδεχομένως στόχους κοινωνικής ενσωμάτωσης και πολιτικής εξομάλυνσης και, έτσι, συνέβαλε στην επιούλωση των πληγών της μετεμφυλιακής Ελλάδας.

II

Πολλά από τα στοιχεία του παραπάνω σεναρίου⁴ είναι, πέρα από κάθε αμφιβολία, έγκυρα, διότι φωτίζουν τον τρόπο με τον οποίο δομήθηκαν ιστορικά σημαίνουσες κοινωνικο-πολιτικές σχέσεις αναπαραγωγής της (σχετικής) εθνικής ιδιομορφίας. Αυτό όμως που έχει για μας περισσότερο ενδιαφέρον τα τελευταία χρόνια είναι το ιδεολογικό στίγμα της αποκτηθείσας «ωριμότητας», δηλαδή η κριτική ακτινογράφηση του συντελεσμένου, σε μεγάλο βαθμό, εκδημοκρατισμού και του κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Είναι φανερό ότι από τα τέλη της δεκαετίας του '80 σημειώνονται ποιοτικές αλλαγές στην κοινωνική και πολιτική φυσιογνωμία της χώρας, αλλαγές που κυφορούν, κατά τη γνώμη μας, την ανάδυση νέων μορφωμάτων και φορέων λαϊκισμού. Αυτή η εξέλιξη δεν σηματοδοτεί την έκλειψη ή την υπέρβαση του παλαιότερου κρατοκεντρικού, «συμμετοχικού» και υπερ-πολιτικοποιημένου λαϊκισμού, αλλά συντελείται μέσα από ανεπάντεχες μίξεις προτύπων και συμβολικών κωδίκων του παρελθόντος και του παρόντος, του τοπικού και του διεθνικού. Θα τολμούσαμε να χαρακτηρίσουμε καλύτερα αυτήν τη φάση μιλώντας για διατήρηση και συγχρόνως ριζική μεταστοιχείωση του λαϊκισμού. Η μίξη προτύπων και κωδίκων μπορεί να θεωρηθεί ως μια από τις αιτίες και συγχρόνως ως συνέπεια της αυξημένης πολυπλοκότητας του κοινωνικού μας συστήματος. Ανταποκρίνεται δε στην έγχυση πολιτισμικών και αξιακών προτύπων από το ευρύτερο διεθνές περιβάλλον η οποία έλαβε ποιοτικά νέες διαστάσεις εξαιτίας της βαθύτερης διασύνδεσης των εθνικών πολιτικο-οικονομικών θεσμικών πλεγμάτων με το ευρωπαϊκό και παγκόσμιο σύστημα. Χαρακτηριστικοί σταθμοί αυτής της αλλαγής εποχής είναι το άνοιγμα της επικοινωνιακής και ιδιαίτερως της τηλεοπτικής αγοράς και παράλληλα η πολιτική στερέωση μιας δημοκρατίας του Κέντρου στην

4. Το σενάριο «Ελλάδα του αναχρονισμού εναντίον Ελλάδας του εκσυγχρονισμού» εξακολουθεί να αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς της ιδεολογικής και κοινωνιολογικής ανατομίας της εθνικής μας ιδιαιτερότητας. Για μια από τις πολύ πρόσφατες επανεκδόσεις του σεναρίου, από τη σκοπιά της υπεράσπισης των «προκλήσεων» του πολιτικού/ κοινωνικού εκσυγχρονισμού, βλ. Βούλγαρης, Παπούλιας (κ.α.) 2002.

οποία «καταξιώνεται» η ορθολογική ρύθμιση των κοινωνικών-πολιτικών εντάσεων μέσα από μια λογική διπολικής εξομάλυνσης του πολιτικού συστήματος και των εντάσεων του.

Ειδοποιό γνώρισμα της νέας φάσης του λαϊκισμού είναι ότι το κράτος και εν γένει η σφαίρα της πολιτικής χάνουν την κεντρικότητά τους και τη δεσπόζουσα θέση τους στο κοινωνικό φαντασιακό των λαϊκών στρωμάτων. Η πολιτική και οι πολιτικοί φορείς δράσης στερούνται όλο και περισσότερο την ικανότητα παραγωγής και συντονισμού μύθων και συμβόλων, δεν διαθέτουν πλέον την ικανότητα να επινοούν ισχυρούς πολιτικούς συμβολισμούς και χάνουν, έτσι, την πρωτοβουλία στην κινητοποίηση των λαϊκών υποκειμένων. Η πολιτική από προνομιακό πεδίο οργάνωσης της κοινωνικής δυναμικής και από ιδεολογικά φορτισμένο πεδίο διαμεσολάβησης συλλογικών και ατομικών προσδοκιών απογυμνώνεται σε περιορισμένη και περπειχισμένη λειτουργία παροχής υπηρεσιών μέσα σε μια πολιτική αγορά η οποία απευθύνεται σε ιδιότροπους και, σε μεγάλο βαθμό, εξατομικευμένους καταναλωτές. Αυτή η απογύμνωση της πολιτικής δεν παράγεται φυσικά εν αιθρία και δεν μεταφράζεται, αυτόματα και μηχανιστικά, σε συμπεριφορές οριακής απαξίωσης των θεσμικών και πολιτικών τελετουργικών⁵. Εγκαθίσταται βαθμηδόν ως αποτέλεσμα διεργασιών σε πολλά επίπεδα, όπως η μακρόχρονη περιοριστική δημοσιονομική διαχείριση, οι αλλαγές στην κορυφή του πολιτικού προσωπικού, η αποψίλωση του πραγματικού και βιωματικού ιστού των κομμάτων, η ανάπτυξη νέων μεσαίων αστικών στρωμάτων που ευνοήθηκαν, έστω κατά περιόδους, από τις νέες δυναμικές πλουτισμού, την εισροή πόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το χρηματιστηριακό παιχνίδι. Νομίζω ότι ειδικά η σημασία αυτών των στρωμάτων με «κοσμοπολίτικα» και νεωτεριστικά καταναλωτικά και πολιτισμικά πρόσημα είναι καταλυτική για την αποδιάρθρωση των παλαιότερων λαϊκών πλεγμάτων και το πέρασμα σε μια νέα εποχή λαϊκισμού με πρόδηλα «φιλελεύθερα»-ατομοκεντρικά και αντιπολιτικά χαρακτηριστικά. Αυτά τα στρώματα, ανεξαρτήτως από το εάν τα συμφέροντα και οι προσδοκίες τους αντιμετωπίζουν εμπόδια και αρνητικές διακυμάνσεις εξαιτίας των συνθηκών ρευστότητας της ελληνικής οικονομίας και των επίμονων δομικών της προβλημάτων, αποδεικνύονται ισχυρά ιδίως στο πεδίο υποδοχής και επεξεργασίας νέων πολιτισμικών αναφορών και βιωματικών-υποκειμενικών προσανατολισμών. Αυτοί οι καινούριοι βιωματικοί και υποκειμενικοί προσανατολισμοί έρχονται σαφώς σε αντίθεση με τις επαγγελματικές κουλτούρες, τους ηθικούς κώδικες και τους τρόπους ζωής των κλασικών μικροαστικών μαζών⁶.

5. Σε αντίθεση με τις συμπεριφορές που αναπτύσσονται σε άλλες δυτικές χώρες (όπως στη Βρετανία, στις Ηνωμένες Πολιτείες κ.λπ.) ο πρόσφατος ελληνικός δρόμος προς την απογύμνωση του Πολιτικού δεν γίνεται ακόμα ορατός στο απλό επίπεδο των στατιστικών δεδομένων της εκλογικής αποχής ή με τη θορυβώδη εκδήλωση συμπτωμάτων πολιτικής «ασχετοσύνης». Και τούτο διότι διατηρούνται ακόμα, τουλάχιστον για ορισμένες γενιές και ηλικίες, τα ιστορικά ενεργά πρότυπα της πολιτικοποίησης και του ενδιαφέροντος για τα κοινά, έστω και με πολύ πιο απογοητευμένους και απρόθυμους όρους.

6. Αρκεί να σταθεί κανείς στον περιφρονητικό τρόπο με τον οποίο οι οργανικοί διανοούμενοι των νέων μοντερνιστικών μεσαίων στρωμάτων (δημοσιογράφοι της «μεταμοντέρνας» σχολής του *lifestyle*, καθοδηγητές γνώμης του πολιτικού εκσυγχρονισμού και του «φιλελεύθερου σοσιαλισμού»)

Στη μεταπολιτευτική φάση (σχηματικά από το '74 ως τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '90) το βασικό εργαλείο του εθνολαϊκισμού ήταν, όπως ήδη σημειώθηκε, η συσπείρωση των μαζών στην πολιτική και στο κράτος⁷. Αντιθέτως, η εποχή του μετανεωτερικού λαϊκισμού συμπίπτει με μια φάση εντεινόμενου ψυχολογικού αποχωρισμού του λαού από το πολιτικό σύμπαν. Δεν είναι τυχαίο ότι μόνο σ' αυτή την περίοδο το ίδιο το κράτος υιοθετεί την αδήριτη ανάγκη της φιλελευθεροποίησης και αγοραιοποίησης της κοινωνίας, πράγμα που σημαίνει ότι εκχωρεί ουσιαστικά τους μύθους κινητοποίησης σε άλλους τόπους παραγωγής και διαμόρφωσης νοηματικών - συμβολικών αγαθών. Η μετατόπιση προς στάσεις και πρότυπα μετανεωτερικού λαϊκισμού συντελείται με τη ραγδαία υπερφόρτιση των «πολιτισμικών υποσυστημάτων» (αυτό που κάποτε θα ονομάζαμε πεδίο της μαζικής κουλτούρας) και τη διάβρωση των παλαιότερων μορφών άρθρωσης του λαϊκισμού. Ο λαϊκισμός από συντελεστής πολιτικής ιδεολογίας και ιδιόμορφης ένθερμης πολιτικής κουλτούρας γίνεται κοινωνικό ήθος και «σύστημα προσωπικότητας». Από την άλλη, η τηλεοπτική δημοκρατία των μαζών, η οποία εγκαθιδρύεται τάχιστα από τη δεκαετία του '90, δεν μπορεί να αναχθεί σε μεμονωμένα ζητήματα θεσμικών - λειτουργικών ελλειμμάτων, λ.χ. σε καταστάσεις όπως η μη ρύθμιση της ραδιοτηλεοπτικής αγοράς, η περιφημη «διαπλοκή» συμφερόντων, οι συνταγματικές και νομικές ατέλειες κ.λπ. Μάλλον η λογική της απορρύθμισης, η θεσμική παρατυπία και η επιχειρηματική ανομία αποτελούν δομικά γνωρίσματα του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνεται η σχέση οικονομίας, πολιτικού συστήματος και «λαϊκού πολιτισμού» την τελευταία δεκαπενταετία. Με άλλα λόγια, οι στρεβλώσεις του τρέχοντος κοινωνικού εκσυγχρονισμού δεν αποτελούν, απλώς, άσχημες κληρονομίες των παλαιότερων «ελληνικών παθογενειών», αλλά ανταποκρίνονται λίγο πολύ σε φαινόμενα γνώριμα σε όλες τις σύγχρονες και σύνθετες δημοκρατίες της αγοράς.

Εδώ αναφύονται μια σειρά από ερωτήματα στα οποία αξίζει να σταθεί κανείς. Λόγου χάρι, ποια φαινόμενα αναδεικνύονται από τη μίξη των λαϊκισμών και από την αλληλοδιείσδυση ξένων μεταξύ τους ιδεολογικών φορτίων τόσο από το παρελθόν όσο και από το παρόν; Πώς μεταφράζονται τα παλαιότερα «αντιστασιακά» και αντι-θεσμικά σύνδρομα του εθνολαϊκισμού στα περιβάλλοντα και στους κώδικες του νέου «εκδημοκρατισμένου» και κοινωνικά εμπεδωμένου λαϊκισμού; Με ποιον τρόπο, τέλος, συνυπάρχουν και συνδιαλέγονται οι δυο φαινομενικά αλληλοαναιρούμενοι τρόποι του λαϊκισμού, η ένταξη και η απόταξη, η συσσωμάτωση και η απόσυρση από το Πολιτικό;

αντιμετωπίζουν τους αγρότες ή άλλες κοινωνικές ομάδες οι οποίες συνδέονται με τους παραδοσιακούς λαϊκιστικούς συνασπισμούς εξουσίας και τις παλαιότερες μορφές ταξικής διαστρωμάτωσης της χώρας. Όλα τα υποκείμενα τα οποία, υποθετικά ή όχι, προσδένονται στο «παρελθόν» χαρακτηρίζονται αρχαϊκά, παρασιτικά και αντιδραστικά.

7. Σε αυτή την κρατοκεντρική διάσταση έχουν εμμείνει, μέχρι σημείου υπερβολής, οι αναλύσεις της ελληνικής ιδεολογίας. Για μια κριτική προσέγγιση στις θεωρίες του πολιτικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού σε σχέση με το προσφιλές ελληνικό τρίπτυχο «κρατισμού- λαϊκισμού -εθνικισμού» βλ. Γαβριηλίδης 2002, σσ.566-592.

III

Έχει ουσιαστική σημασία να δούμε το πώς η παραδοσιακή κουλτούρα της διαμαρτυρίας, της «δικεδίκησης του δικίου» ή της αντίστασης περνά τα τελευταία χρόνια από την πολιτική στην επικοινωνιακή διαχείριση και στους λειτουργούς της (δημοσιογράφους, τηλεοπτικούς παραγωγούς κ.λπ.). Η ενίσχυση της εξουσίας των επαγγελματιών της δημοσιοποίησης σημαίνει τελικά δημιουργία νέων μορφών εξάρτησης του λαού από τις ελίτ, μόνο που αυτήν τη φορά πρόκειται για τις ελίτ της επικοινωνίας, τα επιτελεία του πολιτικού μάρκετινγκ, τους αστέρες της καλλιτεχνικής και δημοσιογραφικής ζωής, τους επαγγελματίες πολιτικούς υψηλής αναγνωρισιμότητας. Η σταδιακή –και σχετική βέβαια– αποδέσμευση των πολιτών από την προσδοκία της εύκολης πολιτικής εξυπηρέτησης ενισχύει την απομυθοποίηση και απαξίωση του κόσμου της πολιτικής και άρα τον πολλαπλασιασμό προσδοκιών λύσης ατομικών ή συλλογικών προβλημάτων μέσα από άλλα μονοπάτια (μέσα επικοινωνίας κ.λπ.). Συναφής με αυτό το φαινόμενο είναι και η αλματώδης αύξηση της ζήτησης και της παροχής φιλανθρωπικών, χορηγικών και κάθε λογής «διωτικών πρωτοβουλιών», οι οποίες, όλο και συχνότερα, καλούνται να θεραπεύσουν ατομικά και κοινωνικά δεινά, να προσφέρουν κοινωνικές υπηρεσίες, να μετατραπούν σε γραφεία ευρέσεως εργασίας, σε ψυχολογικούς μηχανισμούς στήριξης και αρωγής κ.λπ. Η θεμελιώδης δομή του λαϊκισμού, δηλαδή η μυθική κατάργηση των κοινωνικών αποστάσεων, μεταβιβάζεται τελικά από την κομματική-πολιτική αγορά σε άλλες περισσότερο αποδοτικές και «χαρισματικές» αγορές. Γύρω από αυτήν τη μεταβίβαση ισχύος και γοήτρου αναπτύσσονται με τη σειρά τους συγκεκριμένες ορθολογικές ωφελμιστικές στρατηγικές των καταναλωτών, των ομάδων συμφερόντων, των μεμονωμένων ατόμων. Εφόσον, λ.χ., ο συγκεκριμένος πολιτικός ή ο δεινά κομματικός μηχανισμός δεν μου εξασφαλίζει πλέον πρόσβαση στο αγαθό που επιθυμώ (μία θέση εργασίας, μια παροχή, μια διευκόλυνση κ.λπ.), θεωρώ λογικό να αναπτύξω δεσμούς εξάρτησης από άλλους φορείς δημοσιότητας και άλλα υποκείμενα κοινωνικής εξουσίας τα οποία μπορεί να μεσολαβήσουν ικανοποιητικά στη σχέση μου με κάποιο κέντρο λήψης αποφάσεων και να λύσουν το πρόβλημά μου.

Είναι εύκολο να παρατηρήσει κανείς ότι βασικά γνωρίσματα κάθε λαϊκισμού όπως η *απέχθεια στο «πολιτικό κατεστημένο»*, ο *αντι-διανοουμενισμός*, η *καχυποψία έναντι του ορθολογισμού* και η *άκριτη εμπιστοσύνη στις συγκινησιακές και συναισθηματικές αλήθειες της ζωής και της «άμεσης εμπειρίας»* μεταβιβάζονται πλήρως στους κώδικες της νέας επικοινωνιακής εποχής⁸. Όχημα αυτής της επανεγγραφής στο σήμερα των λαϊκιστικών χαρακτηριστικών δεν είναι όμως πια η θολή έγκληση του λαού ως υποκειμένου της ιστορίας και της δημοκρατίας αλλά ένας διάχυτος αντι-πολιτικός εμπειρισμός στον οποίο αναμειγνύονται ποικίλες επιρροές: η φιλελεύθερη έμφαση στη φυσική και αναπό-

8. Πολλές και ενδιαφέρουσες όψεις της νέας ελληνικής «επικοινωνιακής» εποχής, με επίκεντρο ζητήματα πολιτικής επικοινωνίας, αναλύονται στον πρόσφατο συλλογικό τόμο *Η Πολιτική Επικοινωνία στην Ελλάδα* (επιμ. Νίκος Δεμερτζής). Για τη σημασία που πρέπει να αποδώσουν οι κοινωνικές επιστήμες στις νέες πολιτισμικές εμπειρίες της «εικόνας» βλ. Πλειός 2002.

δραστη οντολογική αλήθεια του ανταγωνισμού για τον πλούτο και την ισχύ αλλά και οι προτροπές για «προσωπική έκφραση» και αυτοπραγμάτωση στα πλαίσια μιας επιτρεπτικής κοινωνίας των επιλογών και των φιλοδοξιών. Κοινός τόπος αυτού του ενδημικού αντιπολιτικού εμπειρισμού είναι πλέον η μετά βδελυγμίας απόρριψη κάθε ιδεολογικής δέσμευσης στα πλαίσια αντιλήψεων που εκθειάζουν την ατομική ανεξαρτησία, την αυθεντικότητα του να είσαι ο εαυτός σου και τον cool σχετικισμό περί εγκυρότητας «όλων των απόψεων»⁹. Η διάχυση life-style στοιχείων ακόμα και μέσα στη στενή και επαγγελματική πολιτική σφαίρα έχει, φυσικά, ως αποτέλεσμα την απίσχναση και γελοιοποίηση κάθε ιδεολογικού διαλόγου. Χαρακτηριστικά, στα πλαίσια της τηλεοπτικής διαχείρισης του δημόσιου διαλόγου, η κυριαρχία του ακαριαίου, του θραυσματικού λογοπαιγνίου, του συμπυκνωμένου μηνύματος, της χιουμοριστικής έκλαμψης, της μελοδραματικής «στιγμής» ή του επιτυχημένου ευφυολογήματος σημαίνει πια ότι κάθε προσπάθεια συγκρότησης ιδεολογικού διαλόγου και προγραμματικής διαμάχης υπονομεύεται ως ανιαρή, δραματουργικά ατελέσφορη, αντιηλεοπτική και αντι-σύγχρονη. Στους κώδικες του νέου λαϊκισμού τα δραματουργικά και θεατρικά στοιχεία τα οποία βεβαίως ενυπήρχαν, με άλλες μορφές, και στις παλαιότερες ιδεολογικά εμπαιθείς λαϊκιστικές στρατηγικές υποκύπτουν σε μια άλλη σκηνοθεσία η οποία τους αφαιρεί κάθε υποψία βάθους. Η αισθητικοποίηση απελευθερώνεται πλέον από το βάρος της ιδεολογίας και γίνεται η ίδια αυτοδύναμος ιδεολογικός συντελεστής των κοινωνικών και πολιτικών δραμάτων, ένας συντελεστής τον οποίο οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη στα σοβαρά όλοι οι εμπλεκόμενοι και φιλοδοξούντες της δημόσιας αρένας. Στη σημερινή πολιτική επικοινωνία λ.χ. τα στοχαστικά-διαλογικά στοιχεία υποχωρούν και όσοι επιμένουν να τα υιοθετούν ακόμα (γιατί επιμένουν να πιστεύουν σε μια ορθολογική και συγχρόνως αξιολογικά δεσμευμένη πολιτική θέαση) αναγκάζονται συχνά να προσποιηθούν αποδοχή των κανόνων του παιχνιδιού της «επικοινωνιακής» δημοκρατίας. Η όποια έννοια βάθους και στοχαστικότητας διαβρώνεται εν τέλει ως αρχαϊκό κατάλοιπο, σκηνική αδεξιότητα και επικοινωνιακή αστοχία. Εν ολίγοις, αυτό που καταξιώνεται πια κοινωνικά είναι η αθωότητα του επιφανειακού, ενώ συγχρόνως καταδικάζεται ως αθεράπευτη μνησικακία η υποψία του όποιου κριτικού λόγου¹⁰.

Εκτιμούμε, κατά συνέπεια, ότι για την ανίχνευση των επεισοδίων του νεολαϊκισμού έχει μεγαλύτερη αξία η θέαση των «reality shows» και άλλων τηλεπαιχνιδιών παρόμοιου τύπου παρά η διαρκής θεωρητική αναμόχλευση του ζητήματος του δύσμορφου και «μεγάλου κράτους», του «εθνικισμού» ή των συμπτωμάτων υστέρησης και αναχρονισμού της

9. Δεν είναι τυχαίο ότι οι πιο επιτυχημένες διαφημιστικές καμπάνιες των τελευταίων χρόνων βασίζονται σε μηνύματα «αυθεντικότητας» και σχετικιστικού υποκειμενισμού. Για μια καλή ανάλυση του μετανεωτερικού λαϊκισμού στην κουλτούρα της διαφήμισης βλ. Axford και Huggins 1997, σσ. 5-27.

10. Αυτό άλλωστε είναι το μετανεωτερικό στοιχείο στα σύγχρονα πρότυπα κοινωνικά ήθη: μια ορισμένη «ντισείκη» επιβράβευση της αφέλειας, της επιφανειακότητας και του κυνισμού, εναντίον πλέον κάθε κριτικού λόγου ο οποίος καταδικάζεται με συνοπτικές διαδικασίες ως «γκρίνια» ή συμπλεγματική και μνησικακή άρνηση της πραγματικότητας.

Ελλάδας και του Έλληνα. Για τη σημερινή ελληνική ιδεολογία έχει, νομίζω, περισσότερη σημασία η έλευση της συνδρομητικής τηλεόρασης, η σαρωτική επέκταση της χρήσης του πλαστικού χρήματος και του τραπεζικού δανεισμού, η διάδοση της ιδιωτικής ασφάλισης και της ιδιωτικής εκπαίδευσης ή το φαινόμενο της εκλογικής επιβράβευσης εκπροσώπων του «καλλιτεχνικού κόσμου» και του star-system, από τον όποιο ρητορικό αντιαμερικανισμό και συναισθηματικό «εθνικισμό» του ελληνικού καφενείου και της σύγχρονης προέκτασής του στην νυχτερινή ζώνη μιας κίτρινης τηλεόρασης¹¹. Πεποίθησή μας είναι επίσης ότι ο σύγχρονος λαϊκισμός δεν εξαντλείται στο περιθώριο και στις εκκεντρικές εξαιρέσεις του νεοκεντρικού πολιτικού τόξου, στον «χριστοδουλισμό» και στις θρησκευόμενες κραυγές εναντίον ορισμένων συμβόλων του κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Περισσότερο δεσμευτική για τη σύγχρονη ιδεολογία και τις τροπές της είναι η έκλυση ανορθολογισμού από τους πόρους των ίδιων των προωθητικών μηχανισμών του κοινωνικού/πολιτισμικού εκσυγχρονισμού στους οποίους τα κατάλοιπα της παραδοσιακής «ελληνικής ιδεολογίας» αναπροσαρμόζονται και αναπλάθονται με φιλελεύθερους, σχετικιστικούς και αντιπολιτικούς όρους.

Η έμφαση στις καινοτομίες του μετανεωτερικού λαϊκισμού δεν σημαίνει φυσικά ότι τα αποθέματα και οι δυναμικές των παλαιότερων μορφών ιδεολογίας έχουν χάσει κάθε προωθητική δύναμη στο παρόν. Δεν υποστηρίζουμε τη θέση ότι τα ζητήματα που μονοπωλούν συνήθως το ενδιαφέρον σε σχέση με την κυρίαρχη αντίληψη περί ελληνικού λαϊκισμού (λ.χ. η υπόθεση μιας νέας ελληνικής «ακροδεξιάς», οι πολιτικές στάσεις της Εκκλησίας, οι εθνικιστικές και ξενοφοβικές συμπτώματολογίες των τελευταίων χρόνων) είναι άνευ σημασίας, αλλά ότι έχει υπερτιμηθεί η βαρύτητά τους στην καθοδήγηση της κοινωνικής καθημερινότητας. Καταθέτουμε έτσι μια συγκεκριμένη αίσθηση η οποία είναι βέβαιο ότι χρειάζεται έρευνα, εννοιολογική και εμπειρική τεκμηρίωση: η ανάλυση των ιδεολογικών αλλαγών στην Ελλάδα της τελευταίας περιόδου χρειάζεται να λάβει περισσότερο υπόψη την έντονη και συνεχή αλληλόδραση μεταξύ εθνικών και διεθνικών εμπειριών, την αποφλοίωση των παλαιότερων εθνικοδημοκρατικών συμβολισμών και τη βαρύνουσα σημασία που έχουν ορισμένοι νέοι πολιτισμικοί και ηθικοί κώδικες του καθημερινού βίου για το ελληνικό παρόν και κυρίως για το μέλλον. Αυτοί οι κώδικες ανταποκρίνονται στην εμπέδωση των αξιών και ιδεών στις οποίες «εκπαιδεύονται» πλέον οι άνδρες και οι γυναίκες όλων των σύγχρονων φιλελεύθερων καπιταλιστικών δημοκρατιών. Με αυτή την έννοια, η συνεχής υπερτίμηση της διαφορετικότητας και παραδοξότητας της ελληνικής κατάστασης μάλλον συσκοτίζει τη συζήτηση για την ιδεολογία και την κοινωνία της Ελλάδας του 2000.

11. Ως εκ τούτου, μας βρίσκει αντίθετους ο μονομερής εντοπισμός των πηγών του σύγχρονου ανορθολογισμού μόνο στις γνωστές εθνικο-θρησκευτικές εκδηλώσεις της τελευταίας δεκαετίας και η υποτίμηση άλλων παραγόντων που συνδέονται με στάσεις υποτιθέμενου κοινωνικού εκσυγχρονισμού, πολιτισμικού φιλελευθερισμού και οικονομικής «απελευθέρωσης».

Βιβλιογραφία

- Axford, B. και R. Huggins (1997), *Anti-politics or the triumph of postmodern populism in promotional cultures*, *Javnost-The public*, vol.4 (3), σσ. 5-27.
- Βούλγαρης, Γ. (κ.α.), (2002), *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Γαβριηλίδης, Α. (2002), «Ο «εκσυγχρονισμός του εθνικισμού», στο *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σσ. 566-592.
- Γράβαρης, Δ. (2002), «Το αίτημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού: στοιχεία από τη λειτουργία μιας πολιτικής ιδεολογίας», Στο *Ιδεολογικά Ρεύματα...*, σσ. 87-114.
- Δεμερτζής, Ν. (επιμ.) (2002), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Διαμαντούρος, Ν. (2000), *Πολιτισμικός διϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Καφετζής, Π. (1988), «Ευρωπαϊκός Νότος: Σε αναζήτηση του πολίτη και της πολιτικής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69 (Α), σσ. 24-64.
- Μουζέλης, Ν. (1978), *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μουζέλης, Ν. (2000), «Ο ελληνικός εκσυγχρονισμός», *Το Βήμα*, 1^η Ιανουαρίου.
- Πλειός, Γ. (2002), *Ο πολιτισμός της εικόνας και η ανασυγκρότηση των κοινωνικών επιστημών*, Ανακοίνωση στο 2ο Συνέδριο Κοινωνιολογίας, Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 2002.
- Τσουκαλάς, Κ. (1981), *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1993), «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων: περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, (1), σσ. 9-51.
- Urry, J. (2000), «Mobile Sociology», *British Journal of Sociology*, vol.51 (1), σσ.185-203.
- Wieviorka, M. (1993), *La démocratie à l'épreuve. Nationalisme, populisme, ethnicité*, Paris, La Découverte.